

ԱՇՈՏ ՀԱՅՐՈՒՆԻ

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու

ԴՈԿՏՈՐ ՅՈՏԱՆՆԵՍ ԼԵՓՍԻՈՒՄԻ ՀԱՅԱՆՎԵՐ ՀՐԱՊԱՐԱԿԱՆՈՍԱԿԱՆ ԵՎ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Արևմտահայության ծրագրված տեղահանման և արքայի վերաբերյալ առաջին ահա-
զանգը, որ ստացան դր. Յոհ. Լեփսիուսը և հայ ժողովրդի մյուս գերմանացի բարեկամնե-
րը, 1915 թ. մայիսի 31-ին էր, Կ. Պոլսի գերմանական դեսպան Վանգենհայմի կողմից
Ա.Գ.Ն.-ին ուղղված հետևյալ հեռագիրը (որի պատճենը Ա.Գ.Ն.-ն ուղարկել էր մահ Լեփ-
սիուսին)։ «Հայկական լրտեսության դեմն առնելու և նոր հայկական զանգվածային ապս-
տամբությունների կանխման նպատակով Էմվեր փաշան նպատակադրվել է պատերազ-
մական դրությունն օգտագործելով հայկական դպրոցների մի զգալի մասը փակել, հայերի
փոստային հաղորդակցությունն ընդհատել, հայկական թերթերը փակել և այժմ ապստամ-
բած հայկական կենտրոններից բոլոր՝ ոչ միանգամայն անբասիր ընտանիքներին վերա-
բնակեցնել Միջագետքում։ Նա թախանձազին խնդրում է, որ մենք այդ հարցում նրան
չխանգարենք։ Թուրքերի այդ միջոցառումներն, իհարկե, մեզ թշնամի ողջ աշխարհում
դարձյալ մեծ հուզումների տեղիք կտան և մահ կշահարկվեն մեր դեմ։ Դրանք անշուշտ
մեծ խստություն են մահ հայ բնակչության համար։ Սակայն ես այն կարծիքին եմ, որ մենք
իրավունք ունենք դրանք իրենց ձևի մեջ մեղմել, սակայն ոչ հիմնովին արգելել։ Ռուսաս-
տանից սնվող հայկական սադրանքները մեծ չափերի են հասել՝ պատճառով Թուրքիայի
գոյությանը։ Խնդրում եմ դր. Լեփսիուսին և գերմանա-հայկական կոմիտեներին համապա-
տասխանաբար հայտնեք, որ Թուրքիայի քաղաքական և ռազմական իրավիճակում ցա-
վորք նշված միջոցառումներից խուսափել հնարավոր չէ...»¹։

Հեռագրին ծանոթանալուց հետո Լեփսիուսի նախաձեռնությամբ նրա՝ «Գերմանական
առաքելություն Արևելքում» ընկերության և Գերմանա-հայկական ընկերության կողմից
ամմիջապես մի գրություն ուղարկվեց դեսպանին, որտեղ նրան կոչ էր արվում «զսպել հա-
յերի դեմ ձեռնարկվող գործողությունները»։ Ինչ վերաբերում էր հետագա քայլերին, ապա
դրանք հնարավոր էր որոշակիացնել միայն իրադարձությունների և ստույգ իրազեկ դառ-
նալուց հետո, ուստի պատահական չէ, որ Լեփսիուսն իր հաջորդ պարտականությունը
համարեց մեկնել Թուրքիա՝ անձամբ իրազեկվելու այնտեղ տեղի ունեցող իրադարձոթ-
յուններին։ Նրա ցանկությունն Ա.Գ.Ն.-ում գտավ անհրաժեշտ աջակցություն, և պետքար-
տողարի տեղակալ Ցիմերմանը դեսպանին հրահանգեց Թուրքիայի Ն.Գ. նախարար Թա-
լեաթից թույլտվություն ստանալ Լեփսիուսի ճանապարհորդության համար²։ Դա, այնու-

¹ Deutschland und Armenien 1914-1918. Sammlung diplomatischer Aktenstücke, Potsdam, 1919, էջ 79:² Lepsius J., Mein Besuch in Konstantinopel Juli/Aug. 1915, „Der Orient“, 1919, էջ 22:

տվեց աչքի անցկացնել ամերիկյան հյուպատոսներից ստացված տեղեկագրերը. այն, ինչ գերմանական դեսպանությունը հրաժարվել էր անել:

Լեփսիուսը փորձեց համոզիչում ունենալ մահ ռազմական մախարար Էմվերի հետ, ինչը նրան հաջողվեց օգոստոսի 10-ին: Էմվերի վրա մարդկայնորեն ներգործելու ամհմարի-նությունը գիտակցելով հանդերձ՝ մա այնուամենայնիվ մախարարի հետ մեկծամյա զրույցի ընթացքում գործադրեց իր բոլոր ջանքերը՝ բնաջնջվող ժողովրդին փրկելու համար: Ի պատասխան Թուրքիայի բարոյական վարկի կործանման վերաբերյալ Լեփսիուսի մախար-գգուշացմանը՝ մախարարը երկարաշունչ ճառերով փորձում էր հիմնավորել «պատերազ-մական իրավիճակի թելադրանքով հեղափոխական տարրերի դեմ» միջոցառումների ձեռ-նարկման անհրաժեշտությունը:

Այն հարցին, թե արդյոք ապացույցներ կա՞ն Կ. Պոլսի ձերբակալված հայ մտավորա-կանների հակապետական գործունեության վերաբերյալ, հետևեց խուսափողական մի պատասխան. «Դրա կարիքը մենք չունենք: Մենք ինքներս հեղափոխությանը ենք եկել այստեղ և գիտենք, թե մեմ բաներն ինչպես են արվում»: Նմանապես անարդյունք էր մահ տմտեսության ապագայի վերաբերյալ արտահայտված մտահոգությունը: «Ողջ Ամա-տոլիայում մեծ և փոքր առևտուրը գրեթե բացառապես հայերի ձեռքում է, ընդգծում էր Լեփսիուսը: -Նրանք արևելյան մարզերում լավագույն հողագործներն են և ողջ Ամատո-լիայում արհեստավորների դասը բաղկացած է գրեթե միայն նրանցից: Հայերը պետույթ-յան ստամոքսն են: Դուք այն այծմ համում եք և կարծում, թե մյուս անդամները՝ թուրքմեն-ները, քրդերը, լազերը և չերքեզները, կստանձնեն նրա գործառույթները: Դա մոլորություն է»:

Էմվերն այդ անշուշտ չէր կարող չընդունել, սակայն այդ նրան չէր անհանգստացնում. «Կարող է՝ այդպես է, - պատասխանեց մա: - Մենք պատերազմից հետո թույլ ստամոքս կունենանք: Մենք կկազդուրվենք»:

Ի վերջո նորից անդրադառնալով աքսորյալ կանանց և երեխաների դրությանը՝ Լեփ-սիուսը խնդրեց իրեն թույլ տալ մարդասիրական օգնություն կազմակերպելու մապատակով մեկնել զավառները: Էմվերն իհարկե նրա խնդրանքը մերծեց՝ իր հերթին կատարելով մի այլ առաջարկ. դրամը հանձնել իրեն և իրեն էլ վատահել այդ գործի կազմակերպումը. «Եթե ես թույլ տամ, որ օտարները հայերին օգնություն ցուցաբերեն, - նշում էր մա, - ապա նրանք չեն դադարի հույսը դնել օտարների միջամտության վրա, - ... Հայերը պետք է ի-րենց բարեգործներին տեսնեն միայն մեր մեջ»⁶:

Լեփսիուսն անշուշտ դրան համաձայնել չէր կարող՝ համոզված լինելով, որ դրամն այդ դեպքում հոսելու էր թուրք պաշտոնյաների գրպանը: Իր առաքելությունը տեսնելով ձա-խողված՝ մա փորձեց փրկել մահվան դատապարտվածներից գոնե մեկին՝ Գերմանա-հայ-կական ընկերության հիմնադիր անդամ, բժշկագիտության և փիլիսոփայության դոկտոր Հայրանյամին, որը պատերազմից փոքր-ինչ առաջ Բեռլինից մեկնել էր Հայաստան և աք-սորի օրերին ձերբակալվել: Էմվերը խոստացավ Հայրանյամի «գործին» ծանոթանալ և նրա դեմ ծանրակշիռ փաստարկների բացակայության դեպքում կատարել Լեփսիուսի

⁶ Lepsius J., Mein Besuch in Konstantinopel..., էջ 26:

պիտով Գերմանիան իր իսկ մեղքով դառնում էր ոչ թե Թուրքիայի «պարոնը», ինչին մա իրականում արժանի էր, այլ «ծառան»:

Հետևաբար, ըստ Լեփսիուսի, Գերմանիան իր իսկ շահերից ելնելով՝ պետք է վճռակամորեն հանդես գար ի պաշտպանություն հայ ժողովրդի: Լեփսիուսը կոչ արեց մասնատված Թուրքիայի իրադրության վերաբերյալ «կեղծ և գունազարդված տեղեկատվություն» հրապարակելուց, ինչը նրա համոզմամբ էապես կվճարեց Գերմանիայի վարկն աշխարհում: Չնայած երկրորդ կրթող բանավեճերի տեղիք տվեց և ընդհանուր առմամբ հակասական գնահատանքների արժանացավ, այնուամենայնիվ այն կառավարությանն այնքան էր անհամաձայնագրել, որ հաջորդ օրը մույն շենքում կազմակերպվեց մի մեծ մամուլի համաժողով, որտեղ Ա.Գ.Ն-ի հետևորդ Լեփսիուսի տեսակետները որակում էր որպես «չափազանցված», և միսիոներական ընկերություններին կոչ էր անում՝ Հայկական հարցի հովանավորչության գործիք չդառնալ: Լեփսիուսը, սակայն, որոշակիորեն իր նպատակին հասել էր, քանի որ նրա երկրորդ հետո մամուլը Թուրքիայի ներքին իրադրության վերաբերյալ իր գնահատականներում դրսևորում էր նկատելի զսպվածություն¹⁰:

Ինչևէ, Լեփսիուսը վճռել էր կառավարությանը երիտթուրքական հայաշինք քաղաքականության դեմ ակտիվ քայլերի դրդելու և աքսորյալներին օգնություն ցուցաբերելու համար կազմակերպել մաս Գերմանիայի ավետարանական Եկեղեցուն: Այդ նպատակով մա հոկտեմբերի 15-ին Արևելքում գործող բոլոր միսիոներական ընկերություններին հրավիրեց Բեռլին՝ նրանց իրազեկելով իր ճանապարհորդության արդյունքների և ձեռք բերած նյութերի վերաբերյալ: Արդյունքում հավաքի մասնակիցները 50 ստորագրությամբ մի ընդարձակ ուղերձ հղեցին կանցլեր Բ. Հոլվեգին, որտեղ ներկայացնելով Հայաստանում տիրող իրադրությունը և իրենց մտահոգությունն արտահայտելով հայ ժողովրդի դրության ու հայկական հարցի առնչությամբ՝ նրանք կոչ էին անում ոչ թե «երևութային», այլ «իսկական և ազդեցիկ միջոցառումներ» ձեռնարկել Միջագետքի անապատներում գտնվող հարյուր հազարավոր կամանց և երեխաներին սովամահությունից կամ սպանդից փրկելու և դեռ չաքսորված հայերի տեղահանությունը կանխելու նպատակով:

Միաժամանակ կոչի հեղինակները խնդրում էին այլ երկրների քրիստոնյաներին ևս աղետյալներին օգնություն ցուցաբերելու հնարավորություն ընձեռել: «Մեր ժողովրդի դիմադրունակության ուժը խիղճն է,- մշվում էր ուղերձում,- որով մենք բոլորս դիմում ենք Աստծուն մեր զենքի հաղթանակի համար: Այդ համերաշխությունը և բերկրանքը սպառնում է սասանվել, երբ հայտնի է դառնում, որ մեր այլահավատ դաշնակցի կողմից մեր հարյուր-հազարավոր հավատակիցներ անհիմն կերպով հետապնդվում են, և մեր կողմից հնարավորը չի արվում նրանց փրկության համար»¹¹:

Լեփսիուսի դրդմամբ հոկտեմբերի 29-ին Գերմանիայի կաթոլիկների համաժողովի կենտրոնական կոմիտեի՝ միսիոների համաձայնագրի կողմից մույնպես մի համամասն ուղերձ հղվեց Բ. Հոլվեգին: Վերջինիս՝ նոյեմբերի 12-ին հաջորդած պատասխանը, սակայն, իր ընդհանուր հավաստիացումներով առավել դիվանագիտական ժեստի տպավորություն էր թողնում. «Կայսերական կառավարությունն ինչպես միմյն ևս չմ, այդպես մաս ևս պազա-

¹⁰ Տես այդ մասին իր՝ Լեփսիուսի վկայությունը: Lepsius J., Der Todesgang..., էջ XXIV:

¹¹ Deutschland und Armenien ..., էջ 187:

յում միշտ իր առաջնագույն պարտականություններից մեկը կհամարի իր ազդեցությունը գործադրել, որ քրիստոնյա ժողովուրդներն իրենց հավատի պատճառով չհետապնդվեն: Գերմանացի քրիստոնյաները կարող են վստահ լինել, որ ես այդ սկզբունքով առաջնորդվելով՝ կանեմ ինձնից կախված ամեն բան՝ ձեր արտահայտած մտահոգություններն ու բաղձանքները նկատի առնելու համար: Կ. Պոլսի դեսպանությանը ես տեղեկացրել եմ ձեր դիմումի մասին»¹²:

Չնայած կանցելիի պատասխանը նշված հարցերի շուրջ կառավարության դիրքորոշման որևէ փոփոխություն չէր արձանագրում, այնուամենայնիվ Լեփսիուսը տեղի տալու միտք չուներ. ընդհակառակը, նա իր պարտքն էր համարում ըստ հնարավորին մեծացնել հասարակական ճնշումը՝ այդ համարելով իշխանություններին ակտիվ քայլերի մղելու միակ գրավակամը: Իսկ դա հնարավոր էր միայն Հայաստանում կատարվող իրադարձությունները հասարակական լայն շրջաններին մատչելի դարձնելու ճանապարհով, որի միջոցով Լեփսիուսը հույս ուներ նաև հակազդել թուրքական լրատվությանը և, բացի այդ, ավետարանական համայնքներին մղել հայ աքսորյալներին օգնելու նպատակով կատարել մեծաքանակ հաճախականություններ:

Լեփսիուսը ջանում էր այդ խնդիրն իրագործել թե՛ ընդհատակյա ճանապարհներով և թե՛ բացահայտ լրատվությամբ՝ առկա հնարավորությունների օգտագործման միջոցով: Նախ անդրադառնանք նրա բացահայտ տեղեկատվությանը, որ իրագործվում էր իր իսկ կողմից խմբագրվող՝ «Der Christliche Orient» ամսագրի միջոցով: Պարբերականի՝ 1915 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր համարում Լեփսիուսի և ԳԱԱ-ի տնօրենի ստորագրությամբ հրապարակվեց մի՝ օգնության կոչ, որտեղ բավականին թափանցիկ վկայություն էր կատարվում Հայաստանի իրադրության վերաբերյալ. «Մեր բարեկամներն այնտեղ մեծ միջոցների կարիք ունեն՝ տասնյակ հազարավոր աքսորվող կանանց և երեխաներին օգնելու համար, որոնք անցնում են Ուոհայով: Մեր առաջադրանքները, նույնիսկ եթե դրանք ամենածայրահեղ կարիքի մեղմացման են վերաբերվում, տասնապատիկ ավելի են, քան Համիդի մեծ կոտորածից հետո: Արդյոք հնարավոր կլինի՞ դեռ կենդանի հայերի կյանքը փրկել, գիտի միայն Աստված: Մեր պարտքն է, սակայն, անել, ինչ կարող ենք»¹³:

Այդ հրապարակումը, որտեղ բարեկամներին կոչ էր արվում «մեծագույն ջանքեր գործադրել» օգնության միջոցների հայթայթման համար, դարձավ առաջին ահագանգը «Der Christliche Orient»-ում: Լեփսիուսը, բնականաբար, հարկադրված էր պարբերականը հրատարակելիս ցուցաբերել մեծ զգոնություն գրաքննության կողմից նրա արգելումը բացառելու համար, քանի որ այդ դեպքում կվնասվեր նաև օգնության աշխատանքների պրոպագանդան:

Ամենամեծ խոչընդոտը, սակայն, այն էր, որ Լեփսիուսի՝ Ուոհայի աշխատակիցներից ուղարկվող թղթակցությունները ճանապարհին գրաքննության կողմից ստուգման և «արբազման» ենթարկվելով՝ տեղ էին հասնում հիմնովին կամ մեծ մասամբ անընթեռնելի (կտրատված կամ ջնջված) վիճակում: Դրա ցայտուն վկայություններից մեկն, օրինակ, Յ. Կյունցլերի՝ 1915 թ. դեկտեմբերի 4-ի հետևյալ մամակն էր. «Հոսպիտալի համար այս անգամ ամառային արձակուրդներ չեղան: Այնուհետև եկավ նոյեմբեր չար ամիսը, որի մա-

¹² Deutschland und Armenien ..., էջ 198:

¹³ Lepsius J.; Roedenbeck, Hilferuf, „Der Christliche Orient“, 1915, էջ 73:

սին եւ այստեղ հակիրճ ուզում եմ տեղեկացնել (Հետևող տեղեկությունը գրաքննության կողմից համվել է: Երկրորդ էջը շարունակվում է մախադասության կեսից)... հիվանդներ: Ո՞վ պետք է բժշկների բացակայության պարագայում աղքատներին հոգ տանի: Ո՞վ, եթե ոչ Ձեր եղբայր Յակոբը...»¹⁴:

Եվ, այնուհանդերձ, մուսիսկ այն նվազագույնը, որ հասնում էր տեղ, որոշակի պատկերացում էր տալիս մեծ ողբերգության մասին: Ջորջիանակ. «...վերջին առաքումից եւ երկու օր 50 մարկի հաց եմ բաժանել անհայրենիքներին: Սովահարներն ինձ գրեթե կտոր-կտոր էին անում, այնպես որ ստիպված էի պաշտպանվել: Ցա՛վ կույրների կույր ուղեկցողներին, որոնք հազարներին մետեցին դժբախտության մեջ...»: Եվ կամ «... Իմ կյանքի ամենածանր ամիսն է, որ իմ ետևում է գտնվում: Այստեղի ամերիկացի միսիոների համար չափազանց ծանր էր, և նրա նյարդերը դավաճանեցին ...»¹⁵:

Ուշագրավ է, որ գրաքննությունից հնարավորինս խուսափելու համար Ուոհայի աշխատակիցները փորձում էին իրողությունները ներկայացնել ակնարկներով, հաճախ կիրառելով մեծ գաղտնալեզվի մեթոդը: Օրինակ, գրելով՝ «Հարյուրավոր քաղցածներ փախչում էին միսիայի հաստատությունը, ամենաաղքատների մեջ մեր բժշկական գործունեությունն ահռելի չափեր է ընդունում» մախադասությունը՝ հեղինակը մախապես հարկ էր համարում ընդգծել, որ Գերմանիայում ընթերցողները գիտեն, թե ովքեր են «քաղցածները» և «ամենաաղքատները»: Այդ և մյուս թղթակցությունների հրապարակման ժամանակ խմբագրությունն իր հերթին ընթերցողներին խորհուրդ էր տալիս ճշմարտությունը որոնել «տողերի արանքում»¹⁶:

Այնուամենայնիվ, պետք է ասել, որ թղթակիցների տեղեկությունների աղճատմամբ պայմանավորված լրատվական պակասը Լեփսիուսի կողմից պարբերաբար կատարվող պարզաբանումներով հասցվում էր նվազագույնի, չնայած, իհարկե, դրանք ևս հիմնականում պետք է փաստագրական բնույթ ունենային: Օրինակ, Կյունցլերի՝ մոլեմբերի 19-ի հիշյալ թղթակցությունը հրապարակելիս նա կից գրությամբ տեղեկացնում էր, որ Ուոհայի հայկական թաղամասը ավերված, իսկ քրիստոնյա բնակչության մեծագույն մասը սպանված կամ աքսորված էր: «Մեր ընթերցողները, - մշում էր խմբագրականը մեկ այլ անգամ, - այս կցկտուր տեղեկություններից կարող են նկատել, որ հիմնական խնդիրը գրաքննության պատճառով միշտ հարկադրված շրջանցվում է: Չնայած մեր տեղեկություններն ավելի քան բավական են՝ իրադարձությունների վերաբերյալ ամբողջական պատկերացում ունենալու համար, սակայն քանի որ գրաքննությունը թույլ չի տալիս դրանք հրապարակել, մեր բարեկամները ստիպված են համբերել, մինչև մենք այդ մասին ավելին կկարողանանք ասել: Մեր ընթերցողները կարող են համոզված լինել, որ եթե մենք ևս ստիպված ենք լռել, ապա անգործ չենք, և որ իրենց նվիրատվությունները երբեք այնքան անհրաժեշտ չեն եղել, որքան այժմ»¹⁷:

¹⁴ Nachrichten, „Der Christliche Orient“, 1916, էջ 3: Այդ միջանկյալ պարզաբանումը կատարված է խմբագրության կողմից:

¹⁵ „Der Christliche Orient“, 1916, էջ 3:

¹⁶ Nachrichten, „Der Christliche Orient“, 1916, էջ 3:

¹⁷ Ամդ, էջ 4:

Այնուամենայնիվ, եթե պարբերականը գրաքննության պատճառով չէր կարող տեղեկություններ հաղորդել աքսորի բնույթի և եղանակների վերաբերյալ, ապա դրա ծավալը և հետևանքները ընթերցողներին անհայտ չմնացին: Այդ առումով հատկապես մեծ դեր խաղաց Լեփսիուսի «Հեռացում դեպի Սիրիա» հոդվածը, որը տպագրվեց պարբերականի 1915 թ. վերջին համարում: Թուրքիայի հայաբնակ բոլոր վիլայեթներում «Հայ ժողովրդի բնօրրանում» արդեն ոչ մի հայ չկար, տեղեկացնում էր Լեփսիուսը: Ովքեր այլևս ճանաչվում էին, գտնվում էին Դեր էր Զորի և Մոսուլի միջև ընկած տափաստաններում. պարհիմ չէին, գտնվում էին Դեր էր Զորի և Մոսուլի միջև ընկած տափաստաններում. «Բացարձակապես ունեզուրկ մի քանի հարյուր հազար մարդկանց մի մուրացիկ ժողովուրդ, որի չորս հինգերորդը երեխաներ և կանայք են, ճամբարել է Միջագետքի անապատի եզրին, առանց իմանալու, թե ինչպես է ձմռանը գոյատևելու: Թուրքիայի հայ ժողովուրդը դարձել է պատերազմի զոհը»¹⁸:

Փաստագրական տեղեկատվությունը շարունակվեց մաս հետագայում: Եթե անգամ ընդունվեր, որ Թուրքիայի հայ բնակչության առավելագույնը մեկ երրորդը մահմեդականացման և փախուստի միջոցով կարողացել էր աքսորից խուսափել, մշվում էր ԳԱԱ-ի վարչության՝ 1916 թ. սկզբին հրապարակված կոչում, ապա շուրջ 1 200 000 մարդ աքսորվել էր: Նրանց մի մասը դեռ գտնվում էր ճանապարհներին, իսկ մոտ 600 000-ը, որոնք պետք է հասած լինեին Միջագետքի անապատները, դատապարտված էին այնտեղ քաղցից և հիվանդություններից մահանալու:

Ընդգծելով, որ արևելյան գավառների բնակիչներից «աքսորավայր են հասել միայն կանայք և երեխաները», և այդպիսով մաս համապատասխան կոահումների հնարավորություն ընձեռնելով՝ վարչությունը կոչ էր անում համախմբել ջանքերը՝ «անկարագրելի զրկանքների» ենթարկված աքսորյալներին օգնելու համար: Լեփսիուսն այնուամենայնիվ ձգտում էր ոչ միայն փաստերն արձանագրել, այլև պարզաբանել դրանց ներքին շարժառիթները. հանգամանք, որ, մրա համոզմամբ, ի վերջո հանգեցնում էր թուրք դաշնակցի վերաբերյալ առկա տեսակետների վերանայման անհրաժեշտությամբ:

Եթե Թուրքիան, մշվում էր մա, մինչև պատերազմն «ազգային» պետություն էր, ապա այժմ ձգտում էր «խալամի հիմքի վրա» վերակազմավորվել որպես մի միասնական մահմեդական պետության: Այդ բնականորեն հանգեցնում էր քրիստոնյաների մեկուսացմանը, որոնք այնտեղ եվրոպական մշակույթի կրողն էին: Առավել վտանգված քրիստոնյա տարրի՝ հայերի պարագայում մշված մեկուսացումը կատարվեց համատարած տեղահանման և աքսորի ճանապարհով: Հետևաբար աքսորի կազմակերպումն ուներ ոչ թե «ստրատեգիական» դրդապատճառներ, ինչպես ներկայացվում էր թուրքական լրատվության կողմից, այլ «ներքին քաղաքական»: Լեփսիուսի համոզմամբ, այդպիսով մեծ պատասխանատվություն էր ծանրանում Թուրքիայի դաշնակցի՝ քրիստոնյա Գերմանիայի վրա, որի պատվով պարտքն էր ամեն ջանք գործադրել՝ «աքսորի ամեն զոհերին» փրկելու համար¹⁹:

Լեփսիուսը մեծ հետևողականությամբ էր հերքում աքսորը «ստրատեգիական» շարժառիթներով պայմանավորող տեսակետները, քանի որ Թուրքիայի հակահայկական քարոզչությունը հենվում էր այդ կեղծիքի վրա: Նա անկուրջ էր համարում աքսորի հարցում Օս-

¹⁸ Str' u „Der Christliche Orient“, 1915, էջ 90-91:

¹⁹ Lepsius J., Die Wegführung nach Assyrien, „Der Christliche Orient“, 1916, էջ 91:

պիմ Գարաբիսարի և Վանի դիմադրության շահարկումները, քանի որ երկու դեպքում էլ հայերի պայքարը զուտ ինքնապաշտպանական նպատակներ ուներ, և բացի այդ՝ առաջինը տեղի ունեցավ այն ժամանակ, երբ արքուն արդեն սկսվել էր: Նմանապես անհիմն էին նաև հայերի դասալքության և դավաճանության վերաբերյալ տարածում գտած տեսակետները: «Լրտեսության կամ դասալքության առանձին դեպքերը,- նշում էր նա,- որոնք բնականաբար ի հայտ են գալիս պատերազմի բոլոր օջախներում, իսկ Թուրքիայում ինչպես հայերի, նմանապես նաև արաբների, քրդերի և թուրքերի մեջ ունեն մասնավոր և տեղական նշանակություն, որոնց պատճառով չի կարելի ողջ ազգին պատասխանատվություն վերագրել»: Բացի այդ, նշում էր Լեփսիուսը, փաստերը ցույց են տալիս, որ «հայերն ընդհանուր առմամբ արիաբար և հավատարմորեն են ծառայել թուրքական բանակում, ինչը 1915 թ. փետրվարին վկայել է նաև Էնվեր փաշան»²⁰:

Արքունի ստրատեգիական անհրաժեշտությունը վկայակոչող թուրքական տեսակետների հերքմանը զուգահեռ՝ Լեփսիուսը սուր քննադատության էր ենթարկում այն գերմանական լրատվամիջոցներին, որոնք դրանց կապկելով՝ նպաստում էին հասարակության ապակողմնորոշմանը: Օրինակ, Ծերիֆ փաշայի և նրա թուրք կուսակիցների կողմից կառավարության դեմ դեռևս պատերազմից առաջ կազմակերպված հեղաշրջման փորձն, ըստ մի շարք գերմանական օրաթերթերի, կապված էր մի «մեծ հայկական դավադրության» հետ: «Wiener neue freie Presse», «Neues Stuttgarter Tagesblatt», «Leipziger Tagesblatt» և մյուս օրաթերթերում ազատ շրջանառություն էր կատարում նաև Կ. Պոլսից 1915 թ. հունիսին ստացված այն ստահող տեղեկությունն, ըստ որի հայերը Վանի վիլայեթում «կոտորել էին» 150000 մահմեդականների: Գերմանական մամուլի հրապարակումներում այդ «փաստն» օգտագործվում էր նույնիսկ որպես հիմնավորում հայկական կոտորածների արդարացման համար: «Ովքեր հայկական կոտորածներից բողոքում են,- նշված էր, օրինակ, հրապարակումներից մեկում,- մոռանում են, որ դրանից առաջ, ինչպես ապացուցված է, 150000 մահմեդականներ դարձել են հայերի զոհը»:

Լեփսիուսը սուր քննադատությամբ էր անդրադառնում իրականությունը խեղաթյուրող այդ հրապարակումներին: «Մամուլում հաճույքով են ասում՝ «ինչպես ապացուցված է», երբ այդ մասին փաստեր չունեն,- հայտարարում էր նա: - Այդ 150000 կոտորվածների արձագանքը շարունակ հնչում է գերմանական մամուլում: Ով մեծ կոտորածներ է հորինում, դրանք վերագրում է դժբախտ հայերին, «ինչպես ապացուցվածից» է խոսում, երբ ոչինչ ապացուցված չէ, ստանձնում է նույն մեղքը, որը մենք վերագրում ենք Ամտաճառի մամուլին: Եթե որևէ մեկն ավելի լավ իրազեկված չէ, քան մեր մամուլը, ավելի լավ է լո՛րի»²¹:

Հատկանշական է, որ Գերմանիայում նրա հրապարակումներից ալեկոծված հասարակական կարծիքը հանդարտեցնելու նպատակով թուրքական կառավարությունը 1916 թ. հրատարակեց մի «Կարմիր գիրք», յսպաես կոչված՝ հայկական ապստամբությունների մասին, որն անշուշտ իր նպատակին կհասներ, եթե արժանի հակահարված չստանար: Եվ այն չուշացավ. Լեփսիուսն այդ առթիվ հրատարակեց և առաքեց մի գաղտնի թոուցիկ, ո-

²⁰ Ա.ճ., էջ 90:

²¹ Ա.ճ., էջ 92-93:

րը կրում էր «ի պարզաբանումն հայերի կարծեցյալ ապստամբությունների» վերագիրը, և որտեղ մերկացվում էին թուրքական հրապարակման կեղծիքներն ու նեմզ միտումները:

Կարճ ժամանակ անց, 1916 թ. նոյեմբերին, նա որպես գաղտնի թոուցիկ վերահրատարակեց և առաքեց նաև փոքր-ինչ ավելի վաղ՝ սեպտեմբեր ամսին «Der Christliche Orient»-ում հրատարակված իր «Թուրքիայում օգնության գործի մասին» հոդվածը, որը մանրամասն տեղեկություններ հաղորդելով կատարված ոճրագործությունների և քսոսորյալների մասն արության մասին՝ օրգանապես լրացնում էր մախորդին: Թուրքիկները մեծ տպաքանակով առաքվելով հասարակայնությանը՝ հմարավորություն ընձեռեցին կանխել այն թուրիմացությունները, որ կարող էին առաջանալ թուրքական հրապարակման հետևանքով:

Հակահայկական քարոզչության դեմ Լեփսիոսի պաշարն ուղեկցվում էր նաև հայ ժողովրդի պատմական առաքելության, նրա մշակութային արժեքների և ազգային առանձնահատկությունների արժեքի մասին ու վերագնահատման՝ այդպիսով ստանալով նաև կրոնա-մշակութային և տնտեսա-քաղաքական հիմնավորում: Այդ առումով առանձնակի հիշատակության է արժանի Հ. Խրիստի «Հայերի տնտեսական և մշակութային նշանակությունը» հոդվածը, որը տպագրվեց «Der Christliche Orient» պարբերականի՝ 1916 թ. 7-9-րդ համարներում²²: Հեղինակը, որ երկար տարիներ գործել էր Ռուսիայում և շփումներ ունեցել Արևելքի քրիստոնյա և մահմեդական ժողովուրդների հետ, սույն հոդվածով նպատակ էր հետապնդում փաստել հայության անփոխարինելի նշանակությունը Արևելքի տնտեսական և մշակութային զարգացման խնդրում, մի խնդիր, որ համարվում էր Գերմանիայի հետպատերազմյան արևելյան քաղաքականության գլխավոր նպատակներից մեկը: Մանրագին հիմնավորելով, որ Արևելքի զարգացման առաքելությունը կարող էին իրագործել միայն հայերը՝ Խրիստն ահազանգ էր հնչեցնում մեծ ողբերգության առնչությամբ, որ ապրել էր արևմտահայությունը, և որը դեռ շարունակվում էր՝ սպառնալով բնաջնջել նաև անապատներում կուտակված՝ դեռ կենդանի հարյուր-հազարավորներին: Մի ողբերգություն, որի համար, ինչպես ցույց էր տալիս Հայկական հարցի պատմությունը, առաջին հերթին մեղավոր էր Եվրոպան... Քանի որ, ըստ հոդվածագրի, այն ոչ այլ ինչ էր, քան Հայկական հարցի ամուլ զարգացումների պատճառը: Այնուամենայնիվ, Խրիստի համոզմամբ, դեռ ուշ չէր սխալն ուղղելու և հայ ժողովրդի բնաջնջումը կասեցնելու համար, այլապես ոչ միայն Գերմանիայի տնտեսական ծրագրերը կձախողվեին, այլև Առաջավոր Ասիայի բոլոր երկրները «կդատապարտվեին կործանման»²³:

«Der Christliche Orient»-ը, սակայն, գրաքննության ճնշման պայմաններում հասարակության իրազեկման՝ նախանշված նպատակին ըստ հարկի ծառայել չէր կարող, ուստի պատահական չէ, որ Լեփսիոսը վճռեց դիմել նաև ստեղծված իրավիճակում ամենահամարձակ և ազդու միջոցին. այն է՝ իր հավաքած տեղեկություններն առանձին գրքով հրատարակել և առաքել Գերմանիայի հասարակական շրջանակներին: Առաքումը պետք է կատարվեր գաղտնի, քանի որ այլապես կձախողվեր: 1916 թ. գարնանը գիրքը՝ «Տեղեկագիր Թուրքիայում հայ ժողովրդի դրության մասին» վերագրով, 20500 օրինակով արդեն

²² Christ H., Die Bedeutung der Armenier, „Der Christliche Orient“, 1916, էջ 35-44:

²³ Անդ, էջ 44:

պատրաստ էր առաքման, և Լեփսիուսը տեղագրից փութկոտությամբ ձեռնամուխ եղավ այդ գործին:

Նա այնպես էր հաշվարկել, որ Գերմանիայի բոլոր ավետարանական քահանայությունները ստանալին աշխատությունը: Գրքի օրինակները փոստային փաթեթավորմամբ որպես փակ, գաղտնի առաքում ուղարկվում էին վստահված անձանց, որոնք իրենց հերթին դրանք տարածում էին համայնքներում: Միայն Ռայխստագի և Վյուրտեմբերգի 191 պատգամավորների համար կատարված առաքումը, թերևս, անհաջողությամբ պսակվեց, քանի որ ուղարկված օրինակները տեղ չհասնելով՝ բռնագրավվեցին: Բարեբախտաբար այդ դեպքը միակն էր, և մա ըստ էության հասցրեց իրականացնել իր հանդուգն ձեռնարկը²⁴:

Երբ գրքի առաքումն ավարտվել էր, Լեփսիուսը, տարբեր կողմերից մախագուշացումներ ստանալով և միաժամանակ իր շաքարախտը բուժելու մպատակով, հուլիսի 15-ին մեկնեց Հոլանդիա²⁵: Նա այդ քայլին դիմեց՝ մաս քաջ գիտակցելով, որ հայրենիքում այլևս չէր կարող հայ ժողովրդի համար ազատ գործել: «Իհարկե, - այդ առթիվ մշում էր Օեֆերը, - գրաքննությունն այնքան խիստ էր, որ Լեփսիուսին հարկադրաբար կլոնեցնեին և այդ կերպ կկարողանային մրան արգելել ժամանակին հանդես գալ ի պաշտպանություն հայ ժողովրդի: Այդ կամխելը և միաժամանակ հայրենիքին ծառայել կարողանալը անվիճելի հիմքեր էին մրա՝ Հոլանդիա մեկնելու համար»²⁶:

Ինչևէ, գիրքն արդեն առաքված, իսկ հեղինակը արտերկրում էր, երբ Թուրքիայի դեսպանն այդ մասին տեղեկանալով՝ սեպտեմբերի 9-ին հանդես եկավ ԱԳՆ-ին ուղղված բողոքով: Իր դժգոհությունը հայտնելով այն առթիվ, որ «Հայկական հարցին վերաբերվող ամենաստոր բրոշյուրներից մեկը» «ի կեղծ գրպարտություններով», հնարավոր է եղել Գերմանիայում տարածել, մա պահանջեց դրա դեմ միջոցառումներ ձեռնարկել և կասեցնել Լեփսիուսի հայանպաստ «ագիտացիան»: Ցիմերմանն ի պատասխան մրան տեղեկացրեց, որ գիրքն օգոստոսի 7-ին բռնագրավվել էր: Նա հավանաբար մկատի ուներ պատգամավորներին ուղարկված օրինակների բռնագրավումը, որի մասին Լեփսիուսը տեղյակ չէր: Սակայն այն, որ մա և իր մերձավորները տեղյակ չէին մաս բռնագրավման որոշմանը, թույլ է տալիս ենթադրել, որ կառավարությունը դրանով հետևողականորեն զբաղվելու մտադրություն չի դրսևորել: Այսպես թե այնպես, գիրքը հրատարակող «Reichsbote»-ի հրատարակչությանը ևս գրքի բռնագրավման մասին երբևէ պաշտոնական տեղեկություն չուղարկվեց²⁷:

Լեփսիուսը Հոլանդիայում շարունակեց իր հայանպաստ գործունեությունը: Նա կարողացավ կապեր հաստատել այդ երկրի ազդեցիկ գործիչների հետ՝ ստանալով մաս մրանց աջակցությունը: Օուտով այնտեղ հիմնվեց մի կազմակերպություն՝ Հայաստանի օգնության միդեղանդական կոմիտեն, որը հոլանդերեն հրատարակեց Լեփսիուսի տեղեկագիրը և շարունակաբար մեծաքանակ գումարներ էր հավաքում և ուղարկում Հայաստան՝ դեռ կենդանի մնացած հայ որբերին և կանանց օգնելու համար: Լեփսիուսը կարողացավ այն-

²⁴ Lepsius J., Was hat man den Armeniern getan?, „Mitteilungen...“, 1918, էջ 115:

²⁵ Lepsius J., Persönliches, „Der Orient“, 1925, էջ 104:

²⁶ Schäfer R., Geschichte..., էջ 92:

²⁷ Lepsius J., In eigener Sache, „Mitteilungen...“, 1918, էջ 136:

տեղից կապ հաստատել մաս Եվրոպայում գտնվող հայ գործիչների, մասնավորապես Պողոս Նուբար փաշայի և մրա աշխատակիցների, ինչպես և անգլիացի հայաճվեր գործիչ Զ. Բրայսի հետ: Վերջինս, ի դեպ, արդեն հրատարակել էր իր «Կապույտ» գիրքը, որ վերաբերում էր հայ ժողովրդի տեղահանությանը, և երկու երախտավոր այրերը կարողացան մասնավորապես փոխանակություն կատարել:

Լեփսիուսը Հոլանդիայում գործում էր մաս կառավարության համար՝ ԱԳՆ-ի ցուցումով պարբերաբար հավաքելով և Բեռլին ուղարկելով պատերազմական իրադարձությունների վերաբերյալ անգլիական և հոլանդական մամուլի հրապարակումները և միաժամանակ Օեֆերի միջոցով կազմակերպում օգնության գործը մաս Գերմանիայում: Ընդ որում, ԱԳՆ-ի համար կատարվող ծառայությունն էապես մպաստում էր այն բանին, որ մա կարողանար բավականաչափ ազատություն վայելել պատերազմի ընթացքում իր հայա-մպաստ գործունեությունը Գերմանիայում ևս շարունակելու համար²⁸:

Ինչևէ, եթե անգամ Լեփսիուսի ջանքերն անկարող էին փոխել մեծ տերությունների քաղաքականությունն, այնուամենայնիվ դրանք ունեցան խիստ կարևոր մշակականություն: Իրավամբ պետք է ասել, որ Լեփսիուսը կարողացավ ճեղքել թուրքական գործակալությունների և մրանց կապկող գերմանական լրատվամիջոցների կազմակերպած լրատվական շրջափակումը Հայաստանում կատարվող իրադարձությունների վերաբերյալ: Նրա շուրջ համախմբվեցին բազում բարեկամներ, որոնց աջակցությամբ մա Ուոհայի՝ իր աշխատակիցների միջոցով ձեռնամուխ եղավ եղեռնից մազապուրծ, 1916 թ. վերջից Թուրքիայի մեծ քաղաքներում հանգրվանած հազարավոր որբերի և այրիների փրկությանը: Բավական է մշել, որ 1916 թ. հուլիսից մինչև դեկտեմբեր մրա՝ «ամհատական օգնության գործով» հավաքվեց 46 835,65, 1917 թ.՝ 202542,30, իսկ 1918 թ.՝ 494448,49 մարկ, որի մեծագույն մասն առաքվեց Ուոհա և մասամբ մաս Ռակա՝ տրամադրվելով սովահար հայերի կարիքներին: Բացի այդ, Լեփսիուսը կարողացավ 1918 թ. դեկտեմբերին մաս 50000 մարկ արժողությամբ դեղորայք և բուժարքավորումներ ուղարկել Հայաստանի Հանրապետություն, որտեղ կուտակվել էին բազմահազար որբեր²⁹:

Այդ ամենը Լեփսիուսի տեղեկատվության արդյունքն էր, որի շնորհիվ հասարակությունն իրագել դարձավ հայության դրությանը: Ինչպես վկայում էր Ռ. Օեֆերը, մկիրատուները հիմնականում այն շրջաններից էին, որտեղ առաքվել էր մրա «Տեղեկագիրը»:³⁰ Մեծ դեր խաղացին, անշուշտ, մաս հիշյալ մյուս հրապարակումները: Իսկ, որ ոչ պակաս ուշագրավ է, այդ ջանքերի միջոցով մախադրյալներ ստեղծվեցին մաս հետապտերազման շրջանում լայնածավալ օգնության աշխատանքներ իրականացնելու համար, որոնք անընդմեջ շարունակվեցին մինչև երկրորդ աշխարհամարտի սկիզբը և իրենց հարկադիր ավարտին հասան միայն 1943 թ.:

²⁸ Lepsius J., Orient-Mission, „Der Orient“, 1924, էջ 33:

²⁹ Lepsius J., Not und Hilfe, „Der Orient“, 1919, էջ 134:

³⁰ Schäfer R., Geschichte..., էջ 99: